

KUTSAL MEKANLARIN TAHRİBİNİN TOPLUMSAL HAFIZA ÜZERİNE ETKİSİ

Metin BOZAN*

Öz

Toplumsal hafıza/Ortak belleğin korunması büyük oranda onun yapı taşları olan öğelerin muhafazası ve sonraki nesillere intikali ile mümkündür. Bunun en önemli aktarıcılarında birisi de kutsal mekanlardır. Zira kendi hikaye, mitoloji ve sembollerini de taşıyan kutsal mekanlar, toplumsal değerlerin orijinine işaret etmektedir. Onların tahribi ise beraberinde “kişisel”, “sosyal” ve “kültürel dini” mirası içeren “değerler”i yok etme tehdidini getirmektedir. Ancak günümüz İslam coğrafyası örneğinde olduğu gibi savaşlar veya başka etkenler nedeniyle söz konusu mekanların bir kısmı tahrip edilmiştir. İşte bu çalışmada söz konusu tahriplerin toplumsal hafıza/ortak bellek üzerindeki yıkıcı etkisine ve kimliklerin dış kültürel tesirlere açık hale gelme potansiyeline dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Hafıza, Kutsal Mekan, Tahrib, Din, Mezhep

THE EFFECT OF DESTRUCTION OF HOLY PLACES ON THE COMMUNITY MEMORY

Abstract

The protection of social memory / common memory is possible substantially with the protection of the elements which its foundation stones and transforming them to next generations. One of the most important transforming tools is the sacred places. Because the places that have carried their own story, mythology and symbols mark the origin of social values. Their destruction means that threatening on the values including "personal", "social" and "cultural religious" heritage, too. However, as in the case of today's Islamic geography, because of the wars and other factors, some of these places were destructed. In this study, it is noticed that the devastating effect of these destructions on social memory and the potentials of the identities that become open to external cultural influences.

Keywords: Social Memory, Sacred Place, Destruction, Religion, Sect

---

Makale Gönderim Tarihi: 27.09.2018, Kabul Tarihi: 13.12.2018

Doi: 10.26791/sarkiat.464830

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi metinbozan@hotmail.com ORCID ID: 0000-0002-9173-2228

GİRİŞ

Dini literatürümüzde mescitler ile türbe ve benzeri ziyaretgahların konumu ve ziyaret edilirse nelere dikkat edilmesi gerektiğine dair detaylı bilgiler mevcuttur.¹ Dini literatürde söz konusu mekanlara ve uyulması gereken hususlara dair uyarılara rağmen toplumların bu durumu ihmal ettiği; kendilerine yeni kutsal mekanlar oluşturdukları bir vakıdır. Nitekim dikkatlice tetkik edildiğinde görülecektir ki, toplumsal hafızadaki kutsal, dini literatürdeki kutsalı kapsayan; ancak ilavelerle zenginleştirilen bir olgudur. Bir başka ifadeyle toplumsal hafızadaki kutsal, kimi zaman gerçekte olması gereken değil de “olan” şeklinde karşımıza çıkmaktadır.² İşte bu nedenle çalışmamızda Kutsal mekan kavramı ile dinî ilmî literatürdekileri değil, vakıayı; yani toplumun var olduğuna inandıklarını da kapsayan “kutsal” olanı ve kendisine yeni anlamlar yüklenenleri esas alacağız.³

Araştırmada toplumsal hafıza (“hatırlama” veya “unutma”) ile kastedilecek olan ise belirli değerler etrafında birleşen grup, cemaat, mezhep, dini yapılanma vb.nin “bellek”inin “hatırladığı” şeydir. Yani toplumun kimliğini şekillendiren değerler “hatırlama” ve bu değerlerin toplumun inşası ve idamesindeki etkin rolüdür. Bir başka ifadeyle geçmişten günümüze sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasal birikimlerin oluşturduğu bir toplumu var eden “biz kimiz” sorusuna “tarih, örf-adet, gelenek görenek, ibadet-ritüel” bağlamında verilen cevapların tümüdür.

1. Geçmiş ve Toplumsal Hafıza /“Hatırlama”nın oluşturulması bağlamında inşa edilen “tarihsel algılar”

Geçmiş dediğimiz şey bir olgudur. Buna “yaşanan gerçeklik” dememiz mümkündür. Geçmişte yaşanan hadiseler çeşitli ihtilaflara yol açmış, bu ihtilaflar süreç içerisinde kurumsallaşarak geleneklerin/dinî yapılanmaların ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. Her ne kadar gelenekler/dinî yapılanmalar, vuku bulan hadiselerin ürünü ise de kurumsallaşma süreçlerinde ya da daha sonraki aşamalarda söz konusu geleneklerin/dinî yapılanmaların geçmiş ile hesaplaşması söz konusu olmuştur. Zira, görüşlerinin sistematize edilmesi sürecinde ortaya çıkan bazı zorunlu/sorunlu durumlar ya da muhaliflerin yönelttikleri kimi eleştiriler, geçmişe dönük yeni bir faaliyeti ortaya çıkarmıştır. Buna göre “geçmiş” yeniden yorumlanarak bazılarının ihmal ve bazılarının ise daha fazla ön

¹ Sözelimi hadis literatürümüzde ibadet niyetine sadece üç mescidin ziyaret edilebileceği nakledilmektedir. Buhârî, Muhammed İsmail Ebû Abdillâh (256/870), *es-Sahîh*, İstanbul 1981, Fadlu’s-Salât, 1 (h. No, 1189); Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî, (275/888), *es-Sünen*, İstanbul 1981, Menasık, 94,(2033).

² Kutsal mekanlar tetkik edildiğinde daha ziyade tarihi kişilikler ile ilgili olduğu görülecektir. Söz konusu tarihi kişilikler, bazen olağanüstü şahsiyetlere dönüştürebilmekte bazen de tamamen kimliklerinden soyutlanarak deforme edilmiş menkıbelerle menkıbevi kişiliklere dönüştürülmektedirler. Bunun da ötesinde bazen tamamen hayali kişilikler üzerinden efsaneler/menkıbeler üretilmektedir. Krş. Ocak, Ahmet Yaşar, *Menâkıbnâmeler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s. 34.

³ Araştırmada söz konusu hadiseler veya tarihi şahsiyetler ele alınırken tarihi gerçekliklerinden ziyade süreç içerisinde onlara yüklenen anlamlar üzerinden gidilecektir. Bu anlamların doğru veya yanlışlığı da tartışılmayacaktır. Belli bir dönemde belli grup, gelenek, mezhep, dini yapılanma vb. tarafından doğru kabul edilmesinden hareketle tarihi hadiseler ve kişiliklere yüklenen anlam dünyası üzerinde durulacaktır. Zira Belli bir şeyin bir fikrin doğru olduğuna inananlar için inandığı şey bir gerçekliktir. Kristensen, W. Brede, *Dinin Anlamı –Dini Eylemlerin Fenomolojik Oluşu-Çev.* Fuat Aydın, Eski Yeni, Ankara 2017, s. 332.

plana çıkarılmasıyla dinî yapılanmaların/geleneklerin aklına uygun bir tarih inşa edilmeye başlanmıştır. Yani “geçmiş”, gelenekler içerisinde yeniden anlamlandırılarak yeni forma/formlara sokulmuştur. Bir başka ifadeyle geçmişte yaşanan hadiseler öncelikle farklı bakış açıları/gelenekleri ortaya çıkarırken daha sonra gelenekler, geçmiş hadiselerle dönerek onu kendi kalıpları çerçevesinde yeniden yorumlamışlardır. Bu durumda geçmiş, olduğu gibi aktarılmamış; gelenekler ve dinî yapılanmalar her dönemde kendi bağlamlarına özgü olarak geçmişi yeniden anlamlandırmışlardır.⁴

Geçmişin inşasında dikkat çeken husus, bu faaliyetin geçmiş ile ilgilenmek kadar; hatta ondan daha ziyade “şimdi ve gelecek” ile ilgili olmasıdır. *Yani oluşturulan tarihin misyonu sadece “geçmiş”i “gelenek” içerisinde aktarmakla sınırlı değildir; aksine şimdi ve geleceği de şekillendirme arzusundadır.* Bu bağlamda gelenek/dinî yapılanma mensuplarının aidiyet bilinçlerini pekiştirmek amacına matuf olarak kurumsallaşmalar sonrasında da “geçmiş”e müdahale edilmiştir. *Bu şekilde gelenek ve dinî yapılanmalar, kendi tarihlerinin farklılığını ve diğer örgüt topluluk ve aidiyetler arasında özgünlüğü ortaya koymaya çalışmışlardır.*⁵ Sonuçta gelenekler ve dinî yapılanmalar, gelecekte “biz” (ve bazen de “ötekiler”) üzerinden nasıl bir algı oluşturmak isterlerse, geçmişi buna uygun bir forma sokmuşlardır. Burada aktarılan tarihî bilgilerin doğru ya da yanlışlığından ziyade onun doğru oluşuna inanmak önemlidir. Bunun için de her konuda bir söylem oluşturulmuştur.

İyi-kötü/güçlü-zayıf olduğuna bakılmaksızın girilen söz konusu faaliyetler ikna edici midir? Bu sorunun cevabı belirsizdir; ancak şunu söylemek mümkündür: “Geçmiş”in algılar üzerinden aktarılması, muhalifleri ikna etmekten ziyade kendi müntesiplerinin bağlılıklarını pekiştirme amacına yöneliktir. Bu şekilde müntesiplerin diğer görüş ve inançlara kayması engellenmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda müntesiplerinin aidiyet bilinçlerini pekiştirmeye yönelik söylem geliştirilirken çoğu kere “ötekileştirici” bir dil kullanılarak muhaliflerin kötülenmesine/düşmanlaştırılmasına özen gösterilmiştir.

Gelenek ve dinî yapılanmaların, kendi müntesiplerinin bağlılıklarını “aidiyet bilinçlerini” oluşturmada çeşitli argümanlar kullandıkları görülmektedir. Bunların en önemlileri tarihte yaşamış dinî-manevî önderler veya geleneklerin korunması ve yaşatılması için mücadele etmiş tarihî şahsiyetlerdir. Söz konusu manevî veya tarihî şahsiyetlerin yiğitlikleri, fedakarlıkları sayesinde “hak” olan davaların sürdürülme imkanı elde edildiği aktarılmıştır. Söz konusu şahsiyetlerin sonraki nesillere aktarımı esnasında kullanılan dili tetkik ettiğimizde ise bunun bazen kahramanlıklar; bazen de acılar üzerine inşa edildiğini görmekteyiz. Bu bağlamda muzaffer toplumların ya da hakim geleneklerin tercih ettiği dil genelde

⁴ Assman, Jan, *kültürel Bellek*, Çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı, İstanbul 2015, s. 49. *Sözlü tarihin önemi, anlatının geçmişteki olaylarla ne kadar örtüştüğü, olayların sonradan anlamlandırma süreçleridir. Bu sebepten dolayı “yanlış” bir sözlü kaynak olamaz; çünkü her kaynak belirli bir bakış açısını yansıtır. ... unutulmamalıdır ki, yazılı bir çok arşiv metni sözlü kaynaklara dayanmaktadır.* Portelli 1991: 50-51’den Aras, Ramazan: “Göç ve Hafıza: Bir Süryani-Kürt kasabasında Sözlü tarih Anlatıları”, *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları*, Yayına Haz. Leyla Neyzi, Türkiye İş Bankası yayınları, İstanbul 2014, s. 281.

⁵ *Yaşanan zamanın değişken ilişkileri çerçevesinde sürekli olarak “geçmiş” yeniden örgütlenir.* Assman, s. 50, 51.

kahramanlıklar olmuştur.⁶ Mağluplar veya muktedir geleneklerin ötekileştirdikleri gelenek veya dinî yapılanmalar ise Hz. Ali'nin hikayelerinde olduğu gibi zaman zaman kahramanlıkların zikredilmesine karşın, asıl aidiyet bilinçlerini acılar üzerinden geliştirmeye çalışmışlardır. Yani ötekileştirilenler, özellikle de ötekileştirilmiş etnik kimliklerle özdeşleşmiş gelenekler veya dinî yapılanmalar, aidiyet bilinçlerini daha çok seçilmiş travmalarla zenginleştirilmiş matem törenleri üzerinden oluşturmuşlardır. Nitekim Kerbela matem törenleri bunun en tipik örneğidir.⁷ İşte bu şekilde gelenekler veya dinî yapılanmalar, kahramanlıklar veya seçilmiş travmalar üzerinden bir “hafıza” ortaya çıkarmışlardır.

Söz konusu gelenekler ve dinî yapılanmaların pek çoğunun aidiyet bilinçlerini pekiştirmek amacıyla “hafıza” oluşturmada efsanelere⁸ de müracaat ettikleri; hatta bazen gerçekte var olmayan mitolojik şahsiyetler ürettikleri tespit edilebilmektedir.⁹

Görülmektedir ki, tüm kahramanlıklar, acılar, kutsallıklar dinî değerler bir bütün olarak toplumsal belleği yani toplumsal hafızayı oluşturmaktadır.

2. Kutsal Mekanların Mahiyeti

Toplumsal hafızanın (yani “ortak bellek”in) en önemli unsuru olan “hatırlama”nın sonraki nesillere aktarımı sözlü, yazılı ve anıt mekanlar olmak üzere üç temel kaynak üzerinden gerçekleştirilir.¹⁰ Konumuz olan kutsal mekanlar ise bundan daha fazla bir şey ifade eder.¹¹ Zira kutsal mekanlar (Hiyerofani), tarihsel yönleri olması nedeniyle orijine işaret etme bağlamında geçmişin bir hayal olmadığı şuurunu oluşturma gücüne sahiptirler.¹² Öte yandan sözlü anlatılarla süslenen kutsal mekanlar, yer yer kitabe ve sembol/şekillere¹³ de sahiptirler. Böyle durumlarda sözlü, yazılı ve mekânsal olarak üç boyutla zihinlere hitap

⁶ Nitekim pek çok hikayede ırkın ya da din/mezhep mensuplarının bazı kahramanlar, ya da kahramanlıklar üzerinden bir muzafferiyet elde ettikleri aktarılmaktadır. Ergenekon Destanı, Bedir Savaşı, Malazgirt Zaferi, Akıncılar, Çanakkale Zaferi vb. anlatılar bunun tipik örnekleridir. Onuncu yıl marşı ise bu anlatıyı güçlendiren motiflerle süslenmiştir. Onuncu yıl marşı ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Çuhadar, C. Hakan, “Türkiye’de Ulusalçılığın Değişmeyen Simgesi: Onuncu Yıl Marşı”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt/Vol.: 9 - Sayı/No: 2 : ss. 199–208 (2009).

⁷ Kerbela’ya yüklenen anlamlar üzerinden aidiyet bilinci geliştirme hususunda bkz. Bozan, Metin, Tarihi Hadiselerin Konjonktürel İnşası (Şia’da Kerbela Örneği), *e-Şarkiyat İlimi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2017, Cilt 9, Sayı 2, ss. 802 – 822, 803 vd.

⁸ Eski Yunan site devletlerinde her site devleti kendi yerli mitolojisini yaratmaya gayret etmiştir. Helimoğlu Yavuz, Muhsine, *Diyarbakır efsaneleri*, Doruk Yay., Ankara 1990, s. 11.

⁹ *Tüm bu süreç içerisinde anlatılanların doğru olup olmaması önemli değildir. Zira bunu aktaran veya dinleyen için bir gerçekliktir. Kaldı ki, dinî değerler ise ona inanlar için kutsal bir gerçekliktir. Yapılan araştırmalarda efsanelerin bile anlatıcılar ve dinleyiciler tarafından doğru kabul edildiği görülmektedir.* Pertev Naili Boratav *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul 1969, 106’dan Helimoğlu, s. 11.

¹⁰ Kuşkusuz sözlü kültürün gücü veya yazılı mirasın önemi hususları ayrı araştırma konularıdır. Sözlü ve yazılı kültür üzerine bir değerlendirme için bkz. Goody, Jack, “Sözlü Kültür”, *Millî Folklor*, 2009, Yıl 21, Sayı 83, ss. 128-132, s. 129 vd.

¹¹ Kutsal dışı olan bir bölgeyi bile kutsal bölgeye çevirebilen kutsal mekanlar, kutsalın kendini açıklaması ve vahyetmesi mekanlarıdır. Hatta bazen bunlar, tanrı veya tanrısal varlıklarla ilişkilendirilirler. Sarıçioğlu, Ekrem, *Din Fenomolojisi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011, s. 87. Her ne kadar İslam böyle bir şeyi reddetmekteyse de batınî karakterli dinî yapılanmalarda bu böyledir.

¹² Eliade, Mircea, *Dinler Tarihi*, Serhat Kitabevi, Konya 2005, s. 433.

¹³ Tıpkı İslam öncesi Mekke’de bazı değerlerin putlaştırılması örneğinde olduğu gibi. Bazen semboller süreç içerisinde sembolize ettiği değerini yerine geçebilir.

etmektedirler. Bu durumda aidiyet bilincini oluşturan “ortak bellek”in (yani “hafıza”nın) en önemli unsuru olan “hatırlama”nın aktarımının en güçlü yollarından birisi, kutsal mekanlardır, denilebilir.¹⁴

Söz konusu kutsal mekanlar bazen tabiatın ortasında azametiyle duran muhteşem kayalar,¹⁵ taşlar, taş duvarlar, bazı yollar,¹⁶ su kaynakları, ağaç ve koruluklar¹⁷ ya da dağlar veya tepelerdir.¹⁸ Öte yandan açık alanlardaki kimi mezarlıklar ve bu mezarlıklarda bulunan türbeler, doğal kutsal mekanlardır. Nitekim eski dinlerde mezarlar, ölümler kültürünün merkezi olarak kabul edilmektedir.¹⁹ Sözelimi insanlık tarihi kadar eski olan dağ ve tepe kültürüne²⁰ Bektaşî Menakıbnamelerinde,²¹ Kızılbaşlar,²² Nusayrîler²³ ve Yezidîler’de de²⁴ rastlamak mümkündür. Tasavvuf

¹⁴ Hatırlama (geçmiş ile bağlantı), “kimlik” politik imgeleme ve kültürel süreklilik (gelenek oluşturma) temel konulardır. Assman, s. 23, 52.

¹⁵ Nitekim Milattan iki bin yıl önce Hititler’in kutsal addettikleri su kaynaklarının kenarında kutsal kayalıklar söz konusudur. Bu kayalıkların Tanrılar’ın tahtı olduğuna inanılmaktadır. Çiçek, Mehmet Nahit, *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009, s. 1.

¹⁶ Özellikle ilkel kavim dinlerinde yollar kutsal kabul edilmektedir. Hatta eski Çin’de *Tao*, yol-tarik anlamına gelmektedir. Hint dinlerinde, *Marga* hidayet yoludur. Buna bağlı olarak göğe yolculuk Şaman, İrani dinler, Yahudilik ve Hıristiyanlık’a da geçmiştir. Bkz. Sarıkçıoğlu, s. 90.

¹⁷ Bazen bir ağaç, genelde meyvesiz ve ulu ağaçların kutsal addedildiği görülmektedir. Daha ziyade de dağ-ağaç-su üçlüsü birbirine eşlik etmektedir. Hacı Bektaş Veli’nin kendisini saklaması için ricada bulunduğu ve kırk gün riyazat yaptığı Devcik ağaç ile altlarında gölgelendiği Kırklar çamı ve Bölük çamı için bkz. Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, s. 128, 129, 137.

¹⁸ Sarıkçıoğlu, s. 88. Nusayrîler’den Kilaziler, ateşi, suyu, güneşi ve sakız ağacını yüceltmektedirler. Bkz. Yörükân, Yusuf Ziya, “Bir Fetva Münasebetiyle : Fetva Müessesesi, Ebussuud Efendi ve Sarı Saltuk”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1952, cilt: I, sayı: 2-3, ss. 137-160, s. 155. Özellikle dağlar veya tepeler, ya da bu dağ ya da tepelerde bulunan ağaç, su kaynağı vb. şeylerin tercihi, daha ziyade yükseklik ve gökyüzüne yakınlıkları nedeniyle tanrı ile ilişkilendirilmişlerdir. Krş. Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, s. 114. İslam öncesi Arap toplumunda olduğu gibi belli bazı yerler *Hima* bölgesi ilan edilip buralarda avlanılması, ağaç kesilmesi, tanrıya bağışlananlar dışında hayvanların otlatılması yasak ilan edilirdi. Krş. Sarıkçıoğlu, s. 89. Bunun da ötesinde Hint din ve felsefi geleneklerinde çok sıradan şeylerin bile kutsallaşması söz konusudur. Detaylar için bkz. KÜÇÜKÖNER, Halide Rumeysa, “Hint Alt-Kitasının Dini Ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Mayıs-2018 Cilt:10 Sayı:2 (20)/May-2018, ss. 610-624, s. 614-615.

¹⁹ Çinliler ölümlerine kurban sunarlar, Yunanlılar da mezarlıklara dokunmazlar, buraları kutsal yerler olarak kabul ederlerdi. Yahudiler de yeraltı mezarlıkları inşa etmişlerdir. Hıristiyanlar’da da Şehit mezarları kutsaldır. Müslüman kültüründe de Medine’de bulunan sahabe mezarlarının bulunduğu kabristan Cennetu’l-Bâkî olarak isimlendirilmiştir. Bkz. Sarıkçıoğlu, s. 89. Tahtacılar’da da her tepenin üstünde bir yatır vardır. Bkz. Yörükân, *Anadolu’da Alevîler ve Tahtacılar*, T. C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998, s. 262.

²⁰ Sözelimi Yunanlıların Olimpos Dağı, eski Türkler’in Ötüken dağı ve Mitolojik olan Kaf Dağı bunun örnekleridir. Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, s. 114

²¹ Nitekim Bektaşîliğe nispet edilen bir menkıbede Sulucakarahöyük’e yakın bir yerde olduğuna inanılan Arafat Dağı’ndan söz edilir. Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, s. 114.

²² Kızılbaşlar için Kırıkkale’ye bağlı Hasandede köyünde bulunan Denek Dağı, Varto’da Bingöl Dağları üzerindeki Kaşkar tepesi kutsaldır. Ocak, *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, s. 119. Anadolu’da Alevî köylerine yakın bir dağ eteğinde 'Ulu bir kaya' yahut dağların birindeki "birkaç çam" da genelde ziyaretgah olarak kabul edilir. Buralara kurban adamaya gidilir, eğlenceler düzenlenir. Bkz. Turan, Ahmet, “Anadolu Alevîleri-Bektâşîleri”, OMÜİFD, VI, Samsun 1992, ss. 45-59, s. 56.

²³ Hatay ve Samandağ civarında bunun örneklerine rastlanmaktadır.

tarihinde de dağlar daha ziyade inziva, ibadet ve riyazât ile ilişkili olarak zikredilmektedirler.²⁵

Kutsal mekanların önemli bir kısmı ise kapalı mekanlardır. Bazı mağara ve inler,²⁶ evler, mabet ve türbeler bu kapsamdadır. Söz konusu yapılar, ibadet ve ayin yerleri olarak takdis edilirken²⁷ bazen de kutsal kabul edilen bir din adamının yahut velinin uzlete çekildiği mekan olarak kutsallaştırılabilmektedir.

İslam coğrafyasında özellikle mistik felsefeden etkilenenler ile karizmatik lider söylemine sahip gelenek ve dinî yapılanmalarda genellikle kutsal şahsiyetler ve onların türbeleri ön plana çıkmaktadır. Hıdır ve İlyas gibi söz konusu kutsal varlıklar ile gerçek tarihî şahsiyetlerin hayatları ve ölümleri, öldükten sonra da türbeleri ya da makamları etrafında bir dizi menkıbe veya efsane oluşturulmuştur. Onlarda gizemli bir kuvvet olduğuna inanılır.²⁸ “Evliya Kültü” çerçevesinde ziyaretler gerçekleştirilir.

Bazı kutsal mabetlerin ziyaret yeri olarak genişlemesi ve etrafının imar edilmesi ile Kudüs¹ ve Kerbela örneğinde olduğu gibi etraflarında şehirler bile inşa edilmiştir.¹ Öte yandan Hz. Ali'nin kabrinin bulunduğu Necef, Ali er-Rızâ'nın kardeşi Ahmed'in, Şah Çerağ olarak adlandırılan türbesinin bulunduğu Şiraz, kızkardeşi Fatıma-i ma'sume'nin türbesinin bulunduğu Kum kenti orada bulunan türbeler sayesinde kutsallık kazanmış ve nüfus açısından gelişmişlerdir.²⁹ Bununla beraber bazı şehirler de orada bulunan evliya türbeleri nedeniyle yoğun olarak ziyaret edilmektedir. Abdulkadir Geylânî'nin türbesinin bulunduğu Bağdat, Mevlana Celaleddin Rumî'nin türbesinin bulunduğu Konya bu türlere örnek olarak verilebilir.³⁰

3. Kutsal Mekanların Fonksiyonları

Oluşturulan kutsal mekanlarla hatırlanması istenen zamanın hadiseleri veya o dönemde yaşamış/yaşadığı kabul edilen mümtaz şahsiyetlerin cisimleştirilmesi arzu edilir. Burada kültürel bellek unsurları dış nesnelere ilişkilendirilerek somutlaştırılır.³¹ Onları ziyaret etmenin faziletleri zikredilir. Bazılarının ziyaret edilmesi halinde ise Hac ibadeti kadar sevap kazanılacağı ifade edilir. Bazen de bunun da ötesine geçilerek Haccın bizzat ifa edildiği mekanlara dönüştürülürler.³² Oralari ziyaret edenlerin günahlarından arınacağı; Cennete girmeyi hak edeceği

²⁴ Yezidiler'de Arafat dağı için bkz. *Mushaf-ı Reş mülhakı*, Joseph, İsyâ, “Yezidi Texts”. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*. V. XXV, N. 2, ss. 133-141 içinde, s. 137.

²⁵ Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, s. 115.

²⁶ Nitekim kutsal mekan bazen bir tabii mağara veya in olabilir. Ocak, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, s. 115; Sarıkçıoğlu, s. 91.

²⁷ Sarıkçıoğlu, s. 91.

²⁸ Yörükân, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, s. 262.

²⁹ Horasan'da bulunan kutsal mekanlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Demir, Habip, *Horasan'da Şiilik İran'da Şiiliğin Tarihsel Kökleri*, Otto, Ankara 2017, s. 122, 149, 174, 182, 188-189.

³⁰ Krş. Sarıkçıoğlu, s. 96-97.

³¹ Yani tarihsel olgular mekanlar üzerinden görüntüye dönüştürülmekte; mekanlar üzerinden de hafıza oluşturulmaktadır. Krş. Assman, s. 49, 65.

³² Hacı Bektaş, Hubyar ve Keçeci Baba ile Antalya Elmalı'da Abdal Musa ziyaretleri, Yezidiler'de Adi b. Müsafir türbesinin ziyareti buna örnek olarak verilebilir. Üçer, Cenksu, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, Ankara okulu yay., Ankara 2010, s. 326; Turan, Ahmet, “Anadolu Alevileri-Bektâşileri”, OMÜİFD, VI, 45–59. Samsun 1992, s. 55-56; Bozan, Metin, *Şeyh Adi B. Müsafir, Hayatı, Menkıbevi Kişiliği Ve Yezidi İnançındaki Yeri*, Nubihar, İstanbul 2012.

müjdelendir.³³ Bu bağlamda kutsal mekanlara has dinî ritüeller ihdas edilir.³⁴ Toplamların edebî susamışlığını gideren efsane ve hikayeler üzerinden söz konusu türbeler kutsallaştırılır.³⁵ Özellikle mabed ve tapınakları ziyaret edenler, o mekanda bulunan kutsiyetler üzerinden tanrıları ile *kendileri açısından çok samimi ve içten* bir iletişime geçip sorunlarını paylaşmaktadırlar. Bu nedenle bu tür mekanlara gelenler buralarda ritüel/ibadet etmekte, kurban ve adaklar keserek dileklerini iletmektedir. Bu şekilde *toplamlar, başlarına gelmiş acı çaresizlikler karşısında veya gelecek musibetlere karşı da bu manevî kişilerin gücüne sığınmakta ve onların kendilerine yardım edeceğine inanmaktadırlar*. Uhrevî taleplerinin yanı sıra şifa bulma³⁶, kısmet açılması, çocuk sahibi olma vb. dertlerine deva gibi dünyevî isteklerde de bulunmaktadırlar.³⁷ Bazen de buralarda istihareye yatmakta; uykuda bir işi, bir sıkıntısı ya da istikbali için gayb aleminden güzel bir işaret aramaktadırlar.³⁸ Söz konusu kutsal yerler sığınak arayanlar için bir iltica yerine de dönüşebilmektedir. Sığınanlar buralarda kendini koruyabilmekte; hatta bazen bazı suçlular, halkın linç etmesinden korkarak bu tür yerlere sığınarak kurtulabilmektedir. Halk, kendisini söz konusu türbelerle güven içerisinde hisseder. Bu şekilde, söz konusu türbeler, bulunduğu çevrenin manevî koruyucusu ve konumuna gelirler.³⁹

Kimi zaman ortak yaşam alanına dönüşen kutsal mekanlar, bazı toplumlarda o kadar hayatın içindedir ki, bayram ve matem gibi törenlerin yanı sıra festivaller ve düğün gibi türlü eğlence aktiviteleri buralarda düzenlenebilmektedir. Bazen evlenenler, bazen askere gönderilenler öncelikle bu mekanları ziyaret ederler. Kimi zaman türbeler etrafında aşevlerinin oluşturulduğuna da şahit olunmaktadır. Bazen de eğitim ve dinî/mezhebî inanç esaslarının aktarılması şeklindeki faaliyetler de bu mekanlarda veya bu mekanların etrafında icra edilmektedir.⁴⁰ Bu bağlamda kutsal mekanlar etrafında yaşayanlar kendilerini bu mekanlarla özdeşleştirirler. Sonraki nesiller de bu mekanları ziyaret ederek kendi değerlerini yaşatırlar. Çocuklar bu mekanların etrafında oynar, kutsal kişiliklerin efsane ve menkıbelerini dinleyerek büyürler. Toplumun sosyal ve psikolojik yönlerini anlatan bu efsane veya menkıbelerde, Allah'a en yakın kabul edilen veli ya da kahramanın bulunduğu mekanlar üzerinden sosyal veya ahlakî değerler sistemi anlatılır.⁴¹ Bu şekilde onların etrafında toplumun fevkalade özlemini çektiği ideal bir dünya oluşturulur. Zira değerler bu kişilerde en mükemmel şekilde

³³ İran'ın Kum kentinde bulunan Hz. Fatıma-i masumenin (yedinci imam kabul edilen Musa Kazım'ın kızı) kabrini ziyaret edenlerin cennete girmek ile müjdelendiğine dair rivayetler inşa edilmiştir. Habip Demir'in gözlemlerine göre halen bu rivayet şehrin görülebilir yerlerine asılarak kabir ziyaretine teşvik edilmektedir. Bkz. Demir, s. 124.

³⁴ Demir, s. 122.

³⁵ Kızıl, Hayrettin, "Dini Motifleriyle Diyarbakır", *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, İstanbul 2013, ss. 83-97, s. 96.

³⁶ Sarıkçıoğlu, s. 93; Yörükkan, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, s. 267; Üçer, s. 392. Her hastalık ile ilgili meşhur olmuş ziyaretler vardır. Sözelimi ruh hastalıkları için Keçeci Baba, Çocuğu olmayanlar için Sentemur Tekkesi gibi. Bkz. Üçer, s. 392.

³⁷ Yörükkan, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, s. 267; Üçer, s. 392.

³⁸ Sarıkçıoğlu, s. 93.

³⁹ Hatta dini olmayan siyasi figürlere bile dini misyon yüklenmiştir. Helimoğlu, s. 20, 21, 22.

⁴⁰ Şiîler'de Meşhed olarak isimlendirilen bu imam veya imamzade türbeleri eğitim merkezleri fonksiyonunu da üstlenmişlerdir. Hz. Ali'nin Necef, Hz. Hüseyin'in Kerbela, Fatıma-i Masume'nin Kum, Abdulazim el-Haseni'nin Rey'deki türbeleri buna birer örnek olarak verilebilir. Bkz. Habip Demir, 243.

⁴¹ Krş. Helimoğlu, s. 21.

yaşanmıştır.⁴² Başka bir ifadeyle bu kişilerin bulunduğu inanılan mekanlar dinî ve toplumsal değerlerin mücessem halidirler.

Tüm bunları göz önüne alırsak kutsal mekanlar geçmişi hatırlamada, kültürel belleği pekiştirmede ve kimlik oluşturmada çok önemli rollere sahiptirler denilebilir.⁴³ Türbe, anıt ve mabed gibi kutsal mekanlar üzerinden aidiyet bilincini oluşturan bilgiler, görsele de hitap ettiği için hafızada daha canlı tutulabilirler. Bu yolla geçmiş ile bugün birleştirilir. Şimdiki zamanın ufkuna bir başka zamanın görüntüleri ve ufku aktarılır. Değerlerle yüklü duygusal anlamlar kurulur. Sosyal, ideolojik ve mezhebî aidiyetler ve sorumlulukların devamlılığı sağlanır. Yani var olan ya da oluşturulan mekanlar üzerinden neyi “hatırlamamız”, diğer bir ifadeyle neyi unutmamamız gerektiği öğretilir.⁴⁴ Özellikle mabed ve türbelerin işlevleri o kadar güçlüdür ki, oralarda yaşayan toplumlar kendilerinden sonraki kuşaklara mekanlar üzerinden toplumsal hafızalarını aktarırlar.

4. Kutsal Mekanların Tahribinin Olumsuz Etkileri

Toplumsal hafıza, yapı taşları olan öğelerin muhafazası ve sonraki nesillere intikali ile mümkündür. Bunun en önemli aktarıcılarında birisi de kutsal mekanlardır. Zira bunlar toplumsal değerlerin orijinine işaret ederler. Onların yok edilmesi toplumsal hafızanın yok edilmesi tehdidini; yaşamını anlamlı kılan “değerler”i yok etmeyi beraberinde getirmektedir. Ancak bir vakiadır ki, tarihsel süreç içinde doğal afetler, çatışmalar veya kasti tahripler sonucu toplumlara aidiyet bilinci kazandıran pek çok kutsal mekan yıkılmıştır. Nitekim kimisi buldukları yerlerde tarihsel bir dinî kimlik oluşturan/ temsil eden türbeler olmak üzere Mali, Bahreyn, Pakistan, Mısır, Fas, Somali ve Libya gibi ülkelerde Peygamberler, Sahabe ve Tabiun’a nispet edilenler dahil⁴⁵ pek çok Sünnî, Şîî, Kakaî, Yezidî ve diğer din mensuplarına ait kutsal mekanlar tahrip edilmiştir.⁴⁶

Tamamen yıkılan veya yok edilen kutsal mekanlar bir iki nesil soyut olarak işlevini sürdürse de daha sonraları kaybolup gitmektedir. Özellikle savaş ortamında hem kutsal mekanlar hem de onlar üzerinden hikayeleri sonraki nesillere aktaran kimseler de öldürülebilmektedir. Kutsal mekanlar ve onların sözlü aktarıcılarının yok edilmesiyle efsaneler, menkıbeler birkaç nesil sonra unutulabilmektedir. Bir mağdurun çocukluğuna dair anılarının parçası olan şehrin harabeye dönüşmüş hali için yazdıkları çok çarpıcıdır. “... Caminin yakılmasıyla birlikte bizim kişisel ve sosyal mazimiz de küllerin altında kaldı. Savaş hafızasız bıraktı bizi.”⁴⁷

Halk bazında teorik anlatımdan ziyade menkıbe ve efsaneler üzerinden gerçekleştirilen toplumsal hafızanın aktarımına vurulan darbenin çok olumsuz

⁴² Bu şekilde onların etrafında toplumun fevkalade özlemini çektiği ideal bir dünya oluşturulur. Bununla topluma sosyal ve ahlakî alışkanlıklar kazandırılmaya çalışılır. Ocak, *Menâkıbnâmeler*, s. 34-35.

⁴³ Nitekim Necef, Kum ve Şiraz gibi şehirlerde şehrin Şîî kimliğinin kazanılması ve sonraki kuşaklara aktarılmasında türbeler etkin rol oynamıştır. Bkz. Demir, s. 122.

⁴⁴ Assman, s. 23, 38, 47, 49, 68.

⁴⁵ Musul’da Hz. Yunus, Halep’te Hz. Davud, Rakka’da Ammar bin Yasir ve Veysel Karanî’nin makamları için bkz. news.nationalgeographic.com

⁴⁶ <http://arkeofili.com/?p=1099>; news.nationalgeographic.com. Afganistan’da bulunan Bamiyan Budaları ve Palmyra harabeleri ve müzesi için bkz. <http://arkeofili.com/?p=1099>; news.nationalgeographic.com

⁴⁷ Coşkun, Vahap, <http://serbestiyet.com/yazarlar/vahap-coskun/hendegin-arkasi-647874>.

etkileri ortaya çıkmaktadır. Hafızanın silinmesiyle nesiller dış kültürel tesirlere açık hale gelmektedirler. Günümüzde küreselleşme ile beraber somut bir şekilde batı görsel mitolojilerinin, hikaye ve efsanelerimizin yerini almış olması bir vakıadır.⁴⁸

SONUÇ

Savaşlar ve yıkımlar sadece maddî kayıp ve can kaybıyla sınırlı değildir; toplumun hafızasını da tahrip eder. Nesilleri kimliksiz bırakır. Güçlü aidiyet bilinçlerini sarsar. Ortadoğu’da son dönemde yaşananlar, Haçlılar ve Moğolların yaptıkları tahribatla kıyaslanabilecek hale gelmiştir. Unutulmamalıdır ki, sağlık ve teknolojik olarak maddî dünyayı bire bir şekilde yeniden inşa etmek mümkündür. Ama kültürel belleği oluşturan değerlerin “hatırlama”nın güçlü araçları olan kimisi 3 ya da 5 bin yılda doğal olarak inşa edilen şehirler ve şehirlere kimliğini veren kutsal mekanların tahribinin telafi edilmesi hemen hemen olanaksızdır ve bunun meydana getirdiği olumsuz etkiler muhtemelen çok uzun yıllar kendisini hissettirecektir.

KAYNAKÇA

ARAS, Ramazan: Göç Ve Hafıza: Bir Süryani-Kürt Kasabasında Sözlü Tarih Anlatıları”, *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları*, Yayına Haz. Leyla Neyzi, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.

ASSMAN, Jan, *Kültürel Bellek*, Çev. Ayşe Tekin, Ayrıntı, İstanbul 2015.

BOZAN, Metin, “Tarihi Hadiselerin Konjonktürel İnşası (Şia’da Kerbela Örneği)”, *E-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2017, Cilt 9, Sayı 2, ss. 802 – 822.

....., *Şeyh Adi B. Müsafır, Hayatı, Menkıbevi Kişiliği Ve Yezidi İnancındaki Yeri*, Nubihar, İstanbul 2012.

BUHÂRÎ, Muhammed İsmail Ebû Abdillah (256/870), *es-Sahîh*, İstanbul 1981.

COŞKUN, Vahap, [Http://Serbestiyet.Com/Yazarlar/Vahap-Coskun/Hendegin-Arkasi-647874](http://Serbestiyet.Com/Yazarlar/Vahap-Coskun/Hendegin-Arkasi-647874)

ÇİÇEK, Mehmet Nahit, Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.

ÇUHADAR, C. Hakan, “Türkiye’de Ulusalçılığın Değişmeyen Simgesi: Onuncu Yıl Marşı”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 9 - Sayı/No: 2, ss. 199–208 (2009).

DEMİR, Habip, *Horasan’da Şiilik İran’da Şiiliğin Tarihsel Kökleri*, Otto, Ankara 2017

EBÛ DÂVUD, Süleyman b. el-Eş’as es-Sicistânî, (275/888), *es-Sünen*, İstanbul 1981.

ELİADE, Mircea, *Dinler Tarihi*, Serhat Kitabevi, Konya 2005.

GOODY, Jack, “Sözlü Kültür”, *Millî Folklor*, 2009, Yıl 21, Sayı 83, ss. 128-132.

⁴⁸ Kızıl, Hayrettin, a.g.e., s. 83-97.

HELİMOĞLU Yavuz, Muhsine, *Diyarbakır Efsaneleri*, Doruk Yay., Ankara 1990.

KIZIL, Hayrettin, “Dini Motifleriyle Diyarbakır”, *Tarih-Kültür-İnanç Kenti Diyarbakır*, İstanbul 2013, ss. 83-97.

KÜÇÜKÖNER, Halide Rumeysa, “Hint Alt-Kitasının Dini Ve Kültürel Yapısının Şekillenmesinde Arilerin Rolü”, e-Şarkiyat İlimi Araştırmalar Dergisi, Mayıs-2018 Cilt:10 Sayı:2 (20)/May-2018, ss. 610-624.

KRİSTENSEN, W. Brede, *Dinin Anlamı –Dini Eylemlerin Fenomolojik Oluşu-Çev.* Fuat Aydın, Eski Yeni, Ankara 2017.

MUSHAF-I REŞ MÜLHAKI, Joseph, İsyâ, “Yezidi Texts”. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*. V. XXV, N. 2, ss. 133-141 içinde.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*, İletişim Yay. İstanbul 1983.

....., Menâkıbnâmeler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Din Fenomolojisi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2011.

TURAN, Ahmet, “Anadolu Alevileri-Bektâşileri”, OMÜİFD, VI, Samsun 1992, ss. 45–59.

ÜÇER, Cenksu, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevilik*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2010.

YILMAZ, Ahenk, “Bellek Topoğrafyasında Özgürlük: Gelibolu Savaş Alanları Ve Mekânsal Bir Deneyim Olarak Hatırlama”, *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye’de Bellek Çalışmaları*, Yayına Haz. Leyla Neyzi, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2014.

YÖRÜKAN, Yusuf Ziya, *Anadolu’da Aleviler Ve Tahtacılar*, T. C. Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1998.

....., “Bir Fetva Münasebetiyle : Fetva Müessesesi, Ebussuud Efendi ve Sarı Saltuk”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1952, cilt: I, sayı: 2-3, ss. 137-160.

<http://arkeofili.com/?p=1099>

news.nationalgeographic.com